

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल आणि सेवा क्षेत्र

गायकवाड भाऊसाहेब लक्ष्मण¹, प्रो. डॉ. एस.जी. वैद्य²

¹संशोधक विद्यार्थी, रा. ब. नारयणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

²संशोधन मार्गदर्शक, रा. ब. नारयणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर

Corresponding Author: गायकवाड भाऊसाहेब लक्ष्मण

DOI - 10.5281/zenodo.14875322

गोष्टवारा (Abstract):

अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल ज्यात (औद्योगिक, कृषी आणि सेवा) गतिशीलता समाविष्ट असते ते एकमेकांशी आणि आर्थिक वाढीशी देखील संबंधित असतात. प्रादेशिक आर्थिक संरचनेची व्याख्या प्रादेशिक अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन, रोजगार, उपभोग, व्यापार आणि सकल प्रादेशिक उत्पादन यासारख्या विविध घटकांची रचना आणि नमुने म्हणून केली जाते. अर्थव्यवस्थेच्या एकूण निर्देशकांच्या सापेक्ष महत्त्वातील बदल म्हणून संरचनात्मक बदलाची संकल्पना केली जाते. हा अभ्यास महाराष्ट्र राज्य तसेच भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदल आणि आर्थिक वाढीच्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थेवर चर्चा आणि त्यावर लक्ष केंद्रित करतो. हे दुय्यम माहितीचे विश्लेषण आणि अर्थ लावत आहे आणि विविध अभ्यासांमधून शोधत आहे. हा पेपर मुख्यतः भारत आणि महाराष्ट्राच्या अर्थशास्त्र सर्वेक्षण अहवालातील माहिती आणि विविध वेब साइट माहिती या दुय्यम स्रोत देखील वापरला आहे. GSDP मधील कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राच्या आर्थिक वाढ आणि समभागांमधील संबंधांवरील साध्या शैलीबद्ध तथ्ये प्रस्थापित करणे हा या अभ्यासाचा एकंदर उद्देश आहे. विशेषतः गेल्या तीन दशकांमध्ये महाराष्ट्रासारख्या उच्च उत्पन्न असलेल्या राज्यात काय घडले आहे हे पाहणे हा आमचा उद्देश आहे. दरडोई NSDP मधील GSDP मधील कृषी समभाग आणि दरडोई NSDP सह उद्योग क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्र यांच्यातील समभागांमधील महत्त्वपूर्ण सकारात्मक संबंध आम्हाला अपेक्षित आहे.

मुख्य शब्द (Key Words): संरचनात्मक बदल, आर्थिक वाढ

प्रस्तावना (Introduction):

संरचनात्मक बदल म्हणजे त्या परिवर्तनाचा संदर्भ आहे ज्यामध्ये अर्थव्यवस्था त्यांच्या आर्थिक संरचनेत शेतीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून राहून, वाढते शहरीकरण आणि वाढते औद्योगिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण उत्पादन आणि सेवा अर्थव्यवस्थेत बदल करतात. हे क्षेत्रीय रोजगारातील परिवर्तनासह देखील वैशिष्ट्यीकृत आहे, ज्यामध्ये बिगरशेती क्षेत्रात रोजगार वेगाने वाढतो आणि उद्योग आणि सेवांच्या श्रम तीव्रतेवर अवलंबून असलेल्या वेगाने शेतीतून कामगार बाहेर काढले जातात. जलद कृषी उत्पादकता वाढ आउट पुटच्या प्रति युनिट श्रम इनपुट कमी करण्यास अनुमती देते. एक मुद्दा असा आहे की कृषी क्षेत्रातील

उत्पादनापेक्षा श्रमाचा वाटा वेगाने कमी होत आहे. ज्या वेगाने एखादा देश किंवा राज्य हे परिवर्तन घडवून आणण्यास सक्षम आहे ती अर्थव्यवस्था विकसित, अविकसित किंवा विकसनशील असण्यापासून वेगळे करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. आउटपुट, रोजगार, भांडवली गुंतवणूक, भांडवल संचय आणि उपभोग यासारख्या विविध परिणामांच्या संदर्भात अर्थव्यवस्थेतील रचनेतील बदलांचा अभ्यास केला जाऊ शकतो. विविध परिमाणे ज्यामध्ये त्यांचे विश्लेषण केले जाऊ शकते त्यामध्ये क्षेत्रे, ग्रामीण-शहरी गट, उत्पादन एकके, उपभोग आणि उत्पन्न गट, स्थान, कौशल्ये, लिंग आणि सामाजिक गटासह तांत्रिक आणि उत्पादकता भिन्नता यांचा समावेश होतो. आर्थिक

वाढीसह संरचनात्मक बदलांचे विश्लेषण संरचना आणि वितरण वाढीचे प्रदर्शन आणते.

साहित्याचे पुनरावलोकन (Review of Literature):

फिशर (1935), क्लार्क (1940), चेनरी (1960) आणि कुझनेट्स (1917) यांचे अग्रगण्य कार्य औद्योगिकदृष्ट्या विकसित अर्थव्यवस्थांशी संबंधित प्रायोगिक पुराव्यांमधून शैलीकृत तथ्यांचा एक संच मांडते. हे साहित्य विकसित अर्थव्यवस्थांच्या संरचनेतील बदलाच्या क्रमाक्रमाने शेतीपासून उद्योगांपर्यंत आणि उद्योगांकडून सेवांकडे औद्योगिक वस्तूंच्या मागणीची उच्च उत्पन्न लवचिकता आणि औद्योगिक वस्तूपेक्षा सेवांसाठी अधिक लवचिकतेवर प्रकाश टाकते. उत्पन्नाच्या वाढत्या पातळीसह, कृषी मालाची मागणी उत्पन्नाच्या तुलनेत कमी दराने वाढते, कमी उत्पन्नामुळे कृषी मालाच्या मागणीची लवचिकता एकापेक्षा कमी असते म्हणजे त्या गरजा असतात, तर दुसरीकडे, मागणी वाढते. औद्योगिक वस्तूंच्या मागणीची उत्पन्न लवचिकता त्यापेक्षा जास्त आहे ज्यामुळे औद्योगिक क्षेत्राची वाढ होते. एका विशिष्ट टप्प्यावर जिथे अर्थव्यवस्था पुरेशा प्रमाणात उच्च पातळीवर पोहोचते, सेवांच्या मागणीत वाढ होण्याचा दर झपाट्याने वाढतो कारण अगदी फिशर देखील सेवा क्षेत्राच्या नमुन्यांमधील हे परिवर्तन उत्पादित वस्तूंच्या मागणीच्या संपृक्ततेद्वारे परिभाषित केले जाते.

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (जीडीपी) आणि श्रमशक्तीमधील विविध क्षेत्रांचा बदलता वाटा आणि आर्थिक वाढ एकत्र करण्याची प्रक्रिया म्हणून संरचनात्मक बदलाची व्याख्या केली जाते. विविध देशांमध्ये किंवा राज्यांमध्ये संरचनात्मक बदलांच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांचा काळ आणि अशा बदलांची गती अर्थातच भिन्न आहे. आधुनिक आर्थिक विकासाच्या युगात प्रवेश करण्याच्या वेळेत आणि त्याच्या परिवर्तनाच्या गतीमध्ये फरक असूनही, बहुतेक विकसित देशांमध्ये (जसे की यूके, फ्रान्स, इटली, यूएसए आणि जपान इ.) प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा 15

टक्क्यांहून कमी झाला आहे. विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत. पुढे, विसाव्या शतकाच्या अखेरीस ते 5 टक्क्यांहून कमी झाले.

हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे की एकविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस, यापैकी बहुतेक देशांमध्ये, दुय्यम क्षेत्राचा त्यांच्या उत्पादनात समान वाटा आहे जो त्यांच्या आधुनिक आर्थिक विकासाच्या प्रवासाच्या सुरुवातीच्या काळात होता. अशा प्रकारे 2015 मध्ये युनायटेड किंग्डमच्या राष्ट्रीय उत्पादनात दुय्यम क्षेत्राचा वाटा 1801 च्या 23 टक्क्यांच्या तुलनेत 20.5 टक्के, फ्रान्समध्ये 1841 मध्ये 25 टक्क्यांच्या तुलनेत 18.7 टक्के, जर्मनीमध्ये 24 टक्के 24 च्या तुलनेत 30.1 टक्के होता. 1841 मध्ये टक्के, युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका मध्ये 20 टक्क्यांच्या तुलनेत 19.5 टक्के 1901 मध्ये 22 टक्क्यांच्या तुलनेत 1841 आणि इटली 24.4 टक्के. या सर्व विकसित देशांमधील आधुनिक आर्थिक विकासाच्या वाढीच्या काळात तृतीयक क्षेत्राने त्याच्या वाट्यामध्ये धर्मनिरपेक्ष वाढ अनुभवली आहे. या देशांच्या राष्ट्रीय उत्पादनात तृतीयक क्षेत्राचा वाटा ४० ते ५० टक्क्यांच्या तुलनेत ६५ टक्क्यांहून अधिक होता. विसाव्या शतकाच्या अखेरीस बहुतेक विकसित देशांनी त्यांच्या अर्थव्यवस्थेची उत्पादन रचना विलक्षणपणे सारखीच दर्शवल्याचे आपल्या लक्षात येते. अशा प्रकारे, जीडीपीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान 5 टक्क्यांपेक्षा कमी, माध्यमिक क्षेत्राचे 20 ते 30 टक्के आणि सेवांचे योगदान 70 टक्के आहे.

या निवडक विकसित देशांच्या रोजगारातील क्षेत्रीय वाटा ही वस्तुस्थिती आहे की 20 व्या शतकाच्या अखेरीस, ज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान 5% पेक्षा कमी, दुय्यम क्षेत्राचे 20% ते 30% आणि त्या सर्वांमध्ये सुमारे 70% सेवा आहेत. अशा प्रकारे, रोजगारातील प्रत्येक क्षेत्राचा वाटा त्या क्षेत्राच्या जीडीपीच्या वाटाप्रमाणे पुढे जात आहे. तथापि, वर नमूद केलेल्या कोणत्याही पेपरमध्ये संरचनात्मक बदलाविषयी चर्चा केलेली नाही किंवा भारताच्या

आर्थिक विकासाशी त्याचा अनुभवजन्य दुवा तपासला नाही. Cortuk and Singh (2011), संरचनात्मक बदल निर्देशांकांच्या मानक व्याख्यांचा वापर करून, 1951-2007 या कालावधीसाठी भारतातील संरचनात्मक बदल आणि वाढीच्या उपायांमधील संबंध तपासतात. त्यांना असे आढळून आले की दोन वेळच्या मालिकेत संरचनात्मक ब्रेक आहे आणि हा ब्रेक 1988 मध्ये येतो. शिवाय, संरचनात्मक बदल आणि वाढ यांच्यात एक-मार्गी कार्यकारण संबंध आहे, परंतु केवळ 1988-2007 कालावधीसाठी. म्हणूनच, हे विश्लेषण साहित्यातील पूर्वीच्या अनौपचारिक विधानांना अधिक वस्तुनिष्ठ अनुभवजन्य आधार प्रदान करते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील GDP आणि क्षेत्रनिहाय योगदान आणि दरडोई उत्पन्न (स्थिर किंमतीवर) वाढीचा दर:

भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वर्गीकरण कृषी आणि संलग्न, उद्योग आणि सेवा अशा तीन क्षेत्रांमध्ये केले जाते. कृषी क्षेत्रामध्ये कृषी (शेती सलग्न व्यवसाय पशुधन), वनीकरण आणि वृक्षारोपण, मासेमारी आणि संबंधित क्रियाकलापांचा समावेश होतो. उद्योगांमध्ये 'खाण आणि उत्खनन', उत्पादन (नोंदणीकृत आणि नोंदणीकृत), वीज, गॅस, पाणीपुरवठा आणि बांधकाम यांचा समावेश होतो. सेवा क्षेत्रात व्यापार, हॉटेल्स, वाहतूक, दळणवळण आणि प्रसारणाशी संबंधित सेवा, आर्थिक, रिअल इस्टेट आणि सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण आणि इतर सेवांचा समावेश होतो. सेवा क्षेत्र हे भारतातील सर्वात मोठे क्षेत्र आहे. तक्ता (1) नुसार, 1960-61 ते 2015-16 या कालावधीत, 2004-05 च्या स्थिर किंमतीवर भारताच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनाचा वाढता कल दर्शवतो. भारताचा जीडीपी 2016-17 मध्ये रु. 11350962 कोटी रु. 1960-61 मध्ये 434497 कोटी. या कालावधीत भारताचा जीडीपी वाढीचा दर खालीलप्रमाणे: 1960-61 मध्ये 5.5 टक्के, 1980-81 मध्ये 6.8 टक्के, 1990-91 मध्ये 5.3 टक्के, 2000-01 मध्ये 3.6 टक्के, 2010-11 मध्ये

9.8 टक्के, 2013-2014 मध्ये 6.6 टक्के 2015-16 मध्ये 14, 7.5 टक्के आणि 2016-17 मध्ये 6.3 टक्के. या कालावधीत भारताच्या जीडीपीचा सरासरी वार्षिक विकास दर 6.46 टक्के आहे. दुसरीकडे 6व्या पंचवार्षिक योजनेत (1980-81 ते 1984-85) वार्षिक वाढीचा दर 5.4 टक्के आहे, 7व्या पंचवार्षिक योजनेत (1985-86 ते 1989-90) वार्षिक वाढीचा दर 5.8 टक्के आहे, वार्षिक वाढीचा दर 6.5 आहे. 8व्या पंचवार्षिक योजनेतील टक्के (1997-98 ते 2001-02), वार्षिक विकास दर 5.6 टक्के आहे. 9वी पंचवार्षिक योजना (1997-98 ते 2001-02), वार्षिक वाढीचा दर 10व्या पंचवार्षिक योजनेत 7.6 टक्के आहे (2002-03 ते 2006-07), 11वी पंचवार्षिक योजना (2007-08 ते 2011-12) वार्षिक वाढ जीडीपीचा दर 7.8 टक्के आहे आणि 12वी पंचवार्षिक योजना (2013-14 ते 2017-18) GDP चा वार्षिक वाढीचा दर अंदाजे 7.8 टक्के आहे. 1960-61 ते 2016-17 या कालावधीत कृषी आणि संलग्न सेवा, उद्योग आणि सेवा यासारख्या अर्थव्यवस्थेच्या प्रमुख क्षेत्रांसाठी GDP च्या रचनेतील बदल तक्त्यामध्ये (1) सादर केला आहे. क्षेत्रानुसार 2014 मधील भारतीय GDP रचना खालीलप्रमाणे आहे: कृषी (17.9%), उद्योग (24.2%) आणि सेवा (57.9%). कृषी क्षेत्राचे एकूण उत्पादन \$366.92 अब्ज आहे. भारत हा कृषी उत्पादनाचा दुसरा मोठा उत्पादक देश आहे. एकूण जागतिक कृषी उत्पादनात भारताचा वाटा 7.68 टक्के आहे. उद्योग क्षेत्राचा GDP \$495.62 अब्ज आहे आणि जागतिक रँक 12 आहे. सेवा क्षेत्रात, भारताचा जागतिक रँक 11 आहे आणि GDP \$1185.79 अब्ज आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे योगदान जगाच्या सरासरीपेक्षा (6.1%) खूप जास्त आहे. उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान हे उद्योग क्षेत्रासाठी जगातील सरासरी 30.5% आणि सेवा क्षेत्रासाठी 63.5% पेक्षा कमी आहे.

पूर्वीच्या पद्धतीनुसार, 1950-51 मध्ये सध्याच्या किंमतीनुसार कृषी आणि संलग्न, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची रचना अनुक्रमे 51.81%,

14.16% आणि 33.25% होती. 2013-14 मध्ये कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा वाटा 18.20% इतका घसरला आहे. सेवा क्षेत्राचा हिस्सा 57.03% वर सुधारला आहे. उद्योग क्षेत्राचा हिस्सा 24.77 पर्यंत वाढला आहे 2011-12 किमतीनुसार, कृषी आणि संलग्न, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची रचना अनुक्रमे 15.11%, 31.12% आणि 53.77% आहे.

2011-12 मध्ये, कृषी क्षेत्राचे GDP मध्ये योगदान 14%, खाण आणि उत्खनन 2.06% आणि उद्योग क्षेत्र 27.5% होते तर सेवा क्षेत्राचे योगदान 58% होते. 1950-51 नंतर, एका दशकाहून अधिक काळ, GDP मध्ये सेवांचा वाटा सुमारे 30 टक्के होता, ओव्हरटाइम सेवा क्षेत्राचा GDP मध्ये वाटा वाढला आहे तर कृषी क्षेत्राचा वाटा घसरला आहे. गेल्या दशकात, सेवांचा वाटा कृषी आणि उद्योगाच्या एकत्रित वाटा ओलांडला आहे, ज्यामुळे ते देशाच्या उत्पादनात सर्वात महत्वाचे योगदान देणारे ठरले आहे.

2016-17 मध्ये सेवा क्षेत्रासाठी सध्याच्या किमतींवर एकूण मूल्यवर्धित (GVA) अंदाजे 73.79 लाख कोटी INR आहे. भारताच्या एकूण 137.51 लाख कोटी भारतीय रुपयांच्या GVA मध्ये सेवा

क्षेत्राचा वाटा 53.66% आहे. रू.च्या GVA सह. 39.90 लाख कोटी, उद्योग क्षेत्राचे योगदान 29.02%. तर, कृषी आणि संलग्न क्षेत्राचा हिस्सा 17.32% आणि GVA सुमारे 23.82 लाख कोटी INR आहे. अर्थव्यवस्थेतील बदलत्या क्षेत्र रचनेमुळे गेल्या वर्षीच्या तुलनेत दरडोई उत्पन्नात वाढ झाल्याचे दाखवते. या कालावधीत भारताचा दरडोई उत्पन्नाचा वाढीचा दर खालीलप्रमाणे: दरडोई उत्पन्न रु.72431 आणि त्यांचे AGR रु.9482 च्या तुलनेत 6.2 टक्के आणि 1960-61 मध्ये त्यांचा AGR 3.8 टक्के वाढला.

वरील विश्लेषणावरून असे दिसून आले आहे की क्षेत्रीय मजूर शक्ती वितरणाबाबत महत्त्वपूर्ण वाद, भारताच्या जीडीपीमध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान 10 ते 15 टक्के आणि या क्षेत्रात गुंतलेल्या 60 टक्क्यांहून अधिक श्रमशक्ती आणि इतर हातांनी 60 ते 75 टक्के जीडीपीमध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान दिले आहे परंतु 12 ते 16 टक्के आहे. कामगार शक्ती सेवा क्षेत्रात काम करते आणि 20 ते 25 टक्के कामगार शक्ती औद्योगिक क्षेत्रात काम करते भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अनुक्रमे क्षेत्र.

तक्ता क्रमांक (१): भारतीय अर्थव्यवस्थेतील जीडीपीचा वाढीचा दर आणि क्षेत्रनिहाय योगदान आणि दरडोई उत्पन्न (स्थिर किंमत २००४-०५)

वर्षे	दरडोई उत्पन्न (रुपयामध्ये) आणि वार्षिक वाढीचा दर (% मध्ये)	जीडीपीमधील क्षेत्रनिहाय समभाग (टक्केवारीत)			दरडोई उत्पन्न (रुपयामध्ये) आणि वार्षिक वाढीचा दर (% मध्ये)
		शेती	औद्योगिक	सेवा	
1960-61	434497 (5.5)	39.09	17.76	43.15	9482 (3.8)
1970-71	640275 (5.2)	36.88	20.48	42.64	11025 (2.4)
1980-81	866338 (6.8)	30.20	24.29	45.51	11711 (4.5)
1990-91	1470766 (5.3)	32.2	27.2	40.6	15996 (3.1)
2000-01	2535911(3.6)	24.0	26.7	49.3	22491 (1.4)
2004-05	3219835 (7.9)	22.5	26.4	51.1	26629 (6.0)
2010-11	5227739 (9.8)	16.7	26.0	57.3	39270 (8.3)
2011-12	8659215 (6.9)	16.2	25.4	58.4	63460 (5.1)
2012-13	9118709 (5.3)	15.6	24.8	59.6	65664 (3.5)
2013-14	9717062 (6.6)	14.94	24.77	60.77	68867 (4.9)
2014-15	10427701 (7.3)	14.50	24.4	61.1	72889 (5.8)
2015-16	112114077 (7.5)	13.94	24.2	61.86	72431 (6.2)
2016-17	11350962 (6.3)	13.94	24.2	61.86	-----

स्रोत: विविध RBI अहवाल, भारतीय आर्थिक सर्वेक्षण

निष्कर्ष (Conclusions):

अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांच्या वाढीचा नमुना प्रमुख योगदानकर्ता म्हणून सेवा क्षेत्राचा उदय दर्शवितो, या कालावधीत कृषी क्षेत्र आणि उद्योग क्षेत्रांच्या वाट्या मध्ये घट झाली आहे. हे सूचित करते की भारता मध्ये त्यांचे श्रमशक्ती कमी उत्पादक शेतीतून उच्च उत्पादकता उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांकडे वळवण्यात आणि त्या क्षेत्रातील उत्पादकता वाढविण्यात सक्षम होते. औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्राशी सकारात्मक संबंध आहे, तरीही त्याचा अभ्यास कालावधीत भारतातील आर्थिक वाढीवर नकारात्मक परिणाम झाला आहे. दरडोई उत्पन्नावर सेवा क्षेत्राचा सर्वाधिक सकारात्मक प्रभाव असल्याचेही निष्कर्षावरून दिसून आले आहे. अशा प्रकारे संरचनात्मक बदलाचा प्रभाव संपूर्ण भारतीय राज्यांमध्ये अभ्यासाच्या कालावधीत स्वयंचलित आणि एकसंध नाही. भारत आपल्या अनुकूल वाढीचे भांडवल करू शकेल की नाही हे EAG राज्ये त्यांच्या अर्थव्यवस्थेत कितपत सुधारणा करण्यास सक्षम आहेत यावर अवलंबून आहे.

संदर्भ (References):

1. बामौल, डब्ल्यू.जे., 1967. असंतुलित वाढीचे मॅक्रो इकॉनॉमिक्स: शहरी संकटाचे शरीरशास्त्र. अमेरिकन इकॉनॉमिक रिव्ह्यू, 57.
2. चेनरी, एच.बी. आणि टी. लान्स, 1968. विकासाचे नमुने: देशांमधील आणि कालांतराने. अर्थशास्त्र आणि आकडेवारीचे पुनरावलोकन, 50(4): 391-416.
3. चेनरी, एच.बी. आणि एम. सिरक्विन, 1975. विकासाचे नमुने: 1950-1970. न्यूयॉर्क: जागतिक बँकेसाठी ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
4. क्लार्क, सी., 1940. आर्थिक प्रगतीची परिस्थिती, 1951 मध्ये सुधारित आणि पुनर्मुद्रित. लंडन: मॅकमिलन.
5. कॉर्टुक, ओ. आणि एन. सिंग, 2011. भारतातील संरचनात्मक बदल आणि वाढ. इकॉनॉमिक लेटर्स, 110: 178-181.
6. Echevarria, C., 1997. आर्थिक वाढीशी संबंधित क्षेत्रीय रचनेतील बदल. इंटरनॅशनल इकॉनॉमिक रिव्ह्यू, ३८(२): ४३१-४५२.
7. फिशर, A.G.B., 1939. उत्पादन: प्राथमिक, माध्यमिक आणि तृतीयक. द इकॉनॉमिक जर्नल, 15(1): 24-38
8. घाटे, सी. आणि एस. राइट, 2012. ग्रेट इंडियन ग्रोथचे 'व्ही - फॅक्टर' वितरण, वेळ आणि सहसंबंध टर्नअराउंड. जर्नल ऑफ डेव्हलपमेंट इकॉनॉमिक्स, 99(1): 58-67.
9. काल्डोर, एन., 1966. युनायटेड किंगडममधील वाढीच्या मंद गतीची कारणे. केंब्रिज: केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
10. कुझनेट्स, एस., 1966. आधुनिक आर्थिक वाढ: दर, रचना आणि प्रसार. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड आणि आयबीएच पब्लिशिंग कं.
11. भारताची जनगणना 2011, PCA महाराष्ट्र 2011, जनगणना संचालन संचालक, महाराष्ट्र.
12. शासन. महाराष्ट्राचा आर्थिक पाहणी अहवाल, 2004-05 ते 2015-16.
13. शासन. भारताचा, आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, 2004-05 ते 2015-16.
14. RBI, हँडबुक, 2015-16.
15. www.oraj.org
16. www.rbi.org.in
17. www.indiabudget.nic.in/e सर्वेक्षण2
18. Wwww.Rbi